

Från hök till duva?

- en ortodox präst läser "Den Ortodoxa kyrkan"

I snart 40 år har boken *The Orthodox Church* av Biskop Kallistos (Timothy Ware) för många varit en introduktion till den Ortodoxa kyrkan och nu har den även kommit på svenska i en svensk översättning av Gunborg von Schantz. På omslaget av boken står det att "den i hela världen betraktats som den främsta introduktionen till den Ortodoxa kyrkan" och så har den även hanterats i Sverige. Boken är t.o.m. kurslitteratur på Teologiska institutioner vid universitet och på lärarhögskolor i landet. Frågan är om boken förtjänar ett sådant rykte, vilket vi skall försöka utreda nedan.

Den första utgåvan av *The Orthodox Church* kom ut 1963, alltså för nästan 40 år sedan (och inte 30, som påstås på omslaget av den svenska utgåvan). Sedan dess har den tryckts om och också skrivits om ett antal gånger. Det är intressant att jämföra utgåvan 1963 med den nya som nu översatts till svenska. Under en tid av 40 år har ganska mycket hunnit ske i Biskop Kallistos' liv. 1963 var han en lekman i den Ryska Utlandskyrkan, som har brutit kommunionen med sin Moderkyrka, Moskvapatriarkatet, och år 2000 är han titulärbiskop tillhörande det ekumeniska patriarkatet av Konstantinopel. Hans byte av jurisdiktion inom den Ortodoxa kyrkan och den tid som gått påverkar sannolikt de modifieringar av boken han gjort genom åren och är tyvärr inte alltid till det bättre. Givetvis är det bra att han uppdaterat utvecklingen i Östeuropa sedan 60-talet där oerhört mycket har hänt, speciellt i Ryssland efter kommunismens fall. Några tillägg är särskilt välkomna, t.ex. att han nämner den nyligen glorifierade Nikolaos (Planas) av Athen, när han talar om den Ortodoxa kyrkan i Grekland, att han nämner *Ustashe* och deras niddåd mot det serbiska folket under andra världskriget, och att han äntligen placerar den Helige Nikodemos Hagioriten i rätt kontext, nämligen då han talar om kollyva-rörelsen (fäderna [kollyvades] som var emot bruket att bära fram vetegröt, kollyva [inte kollyvad, se s. 105, 2000], i åminnelse av de avlidna på söndagar, då det är uppståndelsens dag). Detta gjorde han nämligen inte i tidigare utgåvor. Men det finns fortfarande en hel del som skulle kunna vara skrivet annorlunda för att ytterligare förbättra bokens värde.

Boken innehåller två delar. Först en del som handlar om den Ortodoxa kyrkans historia och sedan en del som behandlar hennes teologi. Jag har valt att lyfta fram några punkter ur varje del för att belysa bokens brister.

Del 1: historia

* *Påvens primat*. I båda utgåvorna kommenterar Biskop Kallistos påvens primat med följande ord: "de ortodoxa tror att en särskild plats bland de fem patriarkaten tillhör påven" (s.32, 2000). Det är givetvis sant att Roms patriarkat under det första årtusendet hade denna roll, men har det sannerligen inte idag. Biskop Kallistos ord kan tyvärr missförstås och det är olyckligt. Vad detta primat kan ha inneburit det första millenniumet är nu emellertid överspelat sedan schismen från den Ortodoxa kyrkan, som var en process från 800-1200-talet.

I den andra delen av boken finns också en högst anmärkningsvärd kommentar som saknas i 1963 års utgåva. Angående kyrkan som avbild av den heliga Treenigheten skriver Biskop Kallistos: "Alldeles som Fadern i Treenigheten äger överhet, såsom Gudomens källa och upprinnelse, är påven inom kyrkan 'den förste bland jämlikar'". Man blir mycket förbluffad över detta tillskott. Vilken ortodox kyrkofader skulle någonsin ha yttrat något sådant? Möjligtvis skulle en romersk-katolsk ultramontanist jubla.

* *Om den Helige Kyrillos av Alexandria.* Det är glädjande att se att de tidigare felanmärkningarna som stod i 1963 års utgåva om den Helige Epiphanius påstådda ikonoklastiska aktivitet har strukits. Men Biskop Kallistos misslyckas med att rentvå den Helige Kyrillos av Alexandria från den märkliga anklagelsen att han i sin kamp mot Nestorios skulle ha "mutat hovet kraftigt och terroriserat Efesos med en privat armé av munkar" (s.44, 1963, s. 41, 2000) Det finns inget som helst som skulle tyda på något sådant nonsens. Läsare som vill sätta sig in i den Helige Kyrillos' liv kan läsa den utmärka boken av John McGuckin *St. Cyril of Alexandria - The Christological Controversy* (Leiden: E.J. Brill 1994). För övrigt är det tveksamt om man kan tillskriva den Helige Leo den Stores *Tomos* så stor vikt som Biskop Kallistos gör vid det fjärde ekumeniska konciliet. Givetvis accepterade fäderna vid Chalcedon den som en ortodox text, men endast efter att ha noggrant vägt den mot den Helige Kyrillos' skrifter. Den intog ingen egen auktoritet.

* *En revisionistisk läsning av 1204.* I den del av boken som berör schismen mellan öst och väst är Biskop Kallistos mer explicit i den första utgåvan när det gäller de niddåd som det fjärde korstågets soldater utförde när de intog Konstantinopel 1204. Han förnekar inte i den nya utgåvan att "tre dagar av upplopp" ägde rum men det är anmärkningsvärt att han strukit om "korsfararnas hänsynslösa och systematiska vanhelgande" (s.69, 1963) eller den djupa avsky bysantinerna kände när de såg latinerna ställa prostituerade i patriarkens tron i Hagia Sophia. I 1963:års utgåva begrundar Biskop Kallistos om "grekerna efter 1204 också såg latinerna som profani?" (s.69), en allusion till den förolämpande ramsan korsfararna sjöng då de begick sin skändning: "Constantinopolitana, civitas diu profana" (O Konstantinopel, så länge ogudaktig). Man kan undra varför Biskop Kallistos strukit dessa meningar. Kan det vara för att inte försvåra den ekumeniska dialogen med påven i Rom med skelett i garderoben?

* *Behöver öst väst?* I slutet av kapitlet som handlar om händelserna år 1204 vill Biskop Kallistos avrunda med något om schismen och skriver: "Den grekiska östern och den latinska västern behövde och behöver fortfarande varandra. För båda parter har den stora schismen visat sig vara en stor tragedi" (s.66, 2000). Denna kommentar är tämligen obegriplig. Från traditionell ortodox synvinkel var schismen inte bara en tragedi utan också en Guds försyn som beskyddade österlandet från det virus, som felaktig teologi är, som spreds i väst. De tragiska dimensionerna ligger i att själar hamnar utanför den universella kyrkans hägn och tragedin är västerlandet och definitivt inte österlandets.

* *En omvärdering av uniatrörelsen.* När det gäller uniater, dvs. romerska katoliker med bysantinsk rit, har en förändring av skildringen skett i utgåvan år 2000. Det är tydligt att Biskop Kallistos blivit påverkad av sina möten med ukrainska uniater och andra katoliker med bysantinsk rit, men så sitter han ju också med i redaktionen för *The Eastern Churches Journal* - en tidskrift utgiven för uniater. Kanske har Biskop Kallistos skrivit om avsnittet för att inte förolämpa sina uniatvänner eller har han plötsligt kommit på att uniaternas version av vad som

hände på slutet av 1500-talet i Ukraina är närmare sanningen, vad vet vi. Lustigt är det i alla fall. Att lägga märke till i båda utgåvorna är att Biskop Kallistos inte nämner de brutala och fruktansvärda övergrepp och förföljelser som utfördes av avfällingen från den Ortodoxa kyrkan Josaphat Kuntzevitch, som märkligt nog kanoniserats till helgon av den Romersk-katolska kyrkan 1867 och som blivit prisad av påven Johannes Paulus II som en "ädel man". Den som vill ha en annan bild av uniatrörelsen än den kapitulation Biskop Kallistos ger inför romersk-katolsk propaganda rekommenderas att läsa artikeln *The Vatican and Russia* av Diakonen Herman Ivanov-Trenadzaty i *Orthodox Life*, Vol. XL, No. 2 (1990) s.8-24.

* *Ekumeniska gudstjänster i östra medelhavsområdet*. I båda utgåvorna talar Biskop Kallistos om de "vänliga relationer" som fanns mellan ortodoxa och romerska katoliker i detta område. Han presenterar en idyllisk bild där latinare och greker delar varandras gudstjänst, i synnerhet på de grekiska öarna under venitianskt styre såsom Korfu (Kerkyra). "Man kan till och med läsa om romersk-katolska processioner med det heliga sakramentet som de ortodoxa prästerna deltog i, manstarkt och i full ornat, med ljus och fanor" (s.102, 2000). Det finns inget i framställningen som påpekar att dessa "ekumeniska gudstjänster" fördömdes av sin samtid. Biskop Kallistos måste ha känt till fördömandena från samtiden över dessa okanoniska handlingar då han enligt notapparaten hänvisar till en bok där en textkritisk edition av ett dokument med ett upprop mot dessa gudstjänster återfinns (not 4, s.130, 2000).

**Vår på det Heliga Berget (Athos)*. I 1963 års utgåva målar Biskop Kallistos upp en dyster bild av klosterlivet som nu har bytts till tal om en ny vår. Mycket har givetvis hänt sedan 60-talet, men allt står ändå inte rätt till. Han undviker att nämna icke-kommemoratorerna (dvs. de som inte nämner Patriark Bartholomaios namn i gudstjänsterna, då de inte anser honom vara en rättroende biskop utan en förrädare av ortodox tro, t.ex munkarna vid klostret Esphigmenou, som är ett av de stora på Athos) och det våldsamma fördrivandet av munkarna vid den Heliga Elias kloster 1993.

**Ortodoxa kyrkan under det kommunistiska oket i Sovjet*. Vi noterar att Biskop Kallistos gjort några överslätningar i den senaste utgåvan. Den märkligast är när han i 1963 års utgåva talar om att Metropolitan Pjotr var "huvudmotståndaren mot Sergijs deklaration 1927" (där den Ryska kyrkan för första gången kapitulerar sin självständighet och identitet gentemot den ateistiska sovjetstaten) och att han till slutet av sitt liv vägrade att acceptera den Sergijanska kapitulationen och att han rekommenderade Sergius att avgå om han saknade styrka att skydda kyrkan (s.163, 1963). I den nya utgåvan har detta ändrats till "det ryktades att... metropoliten Pjotr, motsatte sig uttalandet 1927, men detta kan omöjligt verifieras. (s.158, 2000). Man undrar vad denna plötsligt förändrade historieskrivning grundar sig på.

Del 2: tro och tillbedjan

*Kapitel 11 har underligt nog bytt namn från "God and man" till "Gud och mänsklighet" (humankind). I detta kapitel finns en rejält omarbetad del om *filioque* (tillägget till den Niceno-konstantinopolitanska trosbekännelsen att Anden utgår från Fadern och Sonen). Det är märkligt att se att han även här, likt delen om uniatrörelsen, har valt en ny linje. I 1963 års utgåva ger han en klar och briljant beskrivning av *filioque* och de problem ett sådant tillägg i trosbekännelsen för med sig, medan han i 2000 utgåvan lämnar läsaren med intrycket att den Ortodoxa kyrkan

inte riktigt vet hur den skall hantera denna fråga. Genom att använda en terminologi hämtat från Vietnamkrigets amerikanska debatt om politikerns och militärernas hållning delar han in ortodoxa i två läger: "Hökarna", som under Vietnamkriget var beteckningen på krigsivrare, skulle i Ortodoxa kyrkan vara de som följer den Helige Photios och den Helige Markos av Efesos. Vladimir Lossky pekas också ut som en modern "hök". Som kontrast finns "duvorna", som under Vietnamkriget betecknade fredsvänner, och som skulle vara de som utan patristisk grund förespråkar en "mjukare" hållning i den Ortodoxa kyrkan, där *filioque* skulle vara en *theologoumen*, dvs. en teologisk åsikt som kan tolkas på ett ortodox sätt. Denna terminologi om "hökar" och "duvor" är dock svårtillämpningsbar inom teologin utan att samtidigt fälla ett värdeomdöme. Om en "duva" kallar någon för "hök" så görs det ofta för att kasta ett negativt sken över någon. Frågan är vart Biskop Kallistos vill komma: att den Ortodoxa kyrkans fäder var fanatiker och att vi nu vet bättre?

**Templon*. I sitt informativa och välskrivna kapitel om ortodox gudstjänst finns tyvärr den ofta spridda tesen att *templon* eller ikonostas tillhör en sen utveckling inom kyrkoarkitekturen och en argumentation för ett återvändande till ett påstått äldre och därmed mer autentiskt bruk med en låg vägg som hålls uppe av kolonner. Biskop Kallistos antyder att en vägg med ikoner blev vanlig endast för några århundraden sedan (1600-1700-tal). Är det det han menar så är det fullständigt nonsens. För den som vill veta mer om *templons* utveckling hänvisas till Leonid Ouspenskys utmärkta studie *The Problem of the Iconostasis* (St. Vladimir's Seminary Quarterly, Vol. VII, No. 4 1964 s.186-218). I övrigt så heter, mer korrekt, den stora porten i mitten på *templon* "den vackra porten" (*Horaia Pyle*) och inte den heliga eller kungliga porten, då det är porten som skiljer *narthex* från skeppet och kan oftast endast ses i kloster.

**Sakrament och sakramentalier*. Tyvärr har Biskop Kallistos en tendens att använda västlig terminologi då han beskriver ortodox teologi, så även i bruk av namn på ortodoxa högtider. På originalspråk låter Biskop Kallistos påsk heta "Easter" och inte det, i den ortodoxa världen vedertagna, "Pascha". Gunborg von Schantz, som svarar för den svenska översättningen, applicerar också västlig terminologi, så t.ex. Marie avsomnande istället för *Theotokos'* (=Gudaföderskans) insomnande. Angående epitetet på Jungfru Maria som Gudaföderska använder Biskop Kallistos genomgående "Mother of God", som Gunborg von Schantz översätter Guds Moder. Men "Mother of God" är ingen bra översättning av det grekiska ordet *Theotokos*. Guds Moder heter på grekiska *Meter Theou*. Grekiskan har även ett ord för Gudaföderska *Theogennetoros*, vilket gör att svenskans Gudaföderska inte heller är bra för *Theotokos*. Många engelska översättningar har löst problemet med att inte översätta det grekiska ordet och det är nog ett bra val.

I introduktionen om sakrament skriver Biskop Kallistos att "medan alla sju [sakrament] är verkliga sakrament, är de inte alla av samma betydelse, och det finns en viss 'hierarki' mellan dem" (s.280, 2000). Denna "hierarkiska" sakramentalsteori är oortodox och främmande i patristisk tradition. Den har säkert smugit sig in i den Ortodoxa kyrkan i ekumeniska kontakter med den anglikanska världen. Sakramenten, eller bättre mysterierna, är "inter-relaterade" för att citera en av 1900-talets mest briljanta teologer Välsignade Arkimandrit Justin (Popovitch) av Chelije (se "The Attributes of the Church", Orthodox Life Vol. XXXI No. 1 1981 s.28-33).

Biskop Kallistos fortsätter att de sju sakramenten inte kan isoleras "från de många andra handlingar som också har en sakramental karaktär, och för enkelhetens skull kallas sakramentalier" (s.281, 2000). Termen "sakramentalier" har ingen som helst grund i ortodox teologi och tradition och här ser vi åter en adaptation av latinsk teologi och terminologi.

**Dop*. Kapitlet är typiskt boken i övrigt. Först har det ändrat karaktär sedan 1963, sedan följer det mönstret: först ett antagande, omedelbart följt av ett andra antagande som tar tillbaka det första. I den svenska översättningen står det "dopakten består av två huvuddelar" (s.282, 2000). Antagligen har Gunborg von Schantz missat ordet "essential", eftersom det återfinns i den senaste engelska utgåvan jag har tillgång till. Alltså "dopakten består av två *nödvändiga* huvuddelar: åkallandet av Treenighetens namn och den trefaldiga nedsänkningen i vatten". Denna tvåfaldiga nödvänlighet tar han sedan tillbaka när han skriver att prästen sänker ned barnet i dopfunten "så att han antingen doppar det helt under vattnet eller i varje fall håller vatten över hela barnets kropp" (s.282, 2000), det senare kallat affusion. Han nämner här inget om att detta bruk är kontroversiellt och att ett stort antal ortodoxa fäder fördömer detta bruk, t.ex. kommentatorn till *Pedalion* (den största samlingen av kanones) den Helige Nikodemus Hagioriten (se hans kommentar till den apostoliska kanon XLVII). Det finns t.o.m. helgon, som enligt den Ortodoxa kyrkan är teologer i dess rätta bemärkelse, som hävdar att om ett hårstrå vid dopet finns ovanför vattnet, så har djävulen en chans att stanna kvar hos dopkandidaten. En bild föreställande affusion, detta ur ortodox synvinkel tveksamma bruk, finns på sidan 268 och är från Kristi Förklarings rysk-ortodoxa kyrka i Stockholm (ryska exarkatet under Konstantinopels patriarkat).

Sedan fortsätter han med att berätta om hur ett dop går till vid hälsorisk och säger att det räcker med att hålla vatten över pannan och nämner inget alls om hur man utför ett "luft-dop", vilket annars är normal praxis vid nöddop. Detta följs sedan av en ny omskrivning av 1963 års version. Ursprungligen stod det: "Ortodoxa är mycket bekymrade över det faktum att den västliga kristendomen har övergett det ursprungliga bruket att döpa med nedsänkning" (s.282, 1963). Nästan 40 år senare heter det istället: "många ortodoxa störs av... bruket" (s.282, 2000). Jaha, innebär detta att inte alla ortodoxa störs av bruket längre, men att så var fallet på 60-talet?

I det avslutande stycket av detta kapitel behandlas *vem* som kan utföra ett nöddop. Biskop Kallistos säger att det kan utföras av vem som helst förutsatt att han eller hon är kristen. Han kommenterar vidare att i den Romersk-katolska kyrkan kan även en icke kristen nöddöpa, men att den ortodoxa kyrkan anser det omöjligt: "den person som döper måste själv ha blivit döpt" (s.283, 2000). Här är det nödvändigt att kommentera att Biskop Kallistos borde ha preciserat sig bättre. Vad menar han i detta sammanhang med kristen och döpt? Enligt den Ortodoxa kyrkan finns inga giltiga dop utanför hennes gränser. Då den Ortodoxa kyrkan mottar en konvertit genom myrrasmörjelse innebär det på intet sätt att den accepterar det icke-ortodoxa dopets giltighet, utan att krismeringen ur tomhet skapar nådens fullhet genom *oikonomia*. Alltså ett nöddop kan utföras av lekman som är ortodoxt kristen och inte "kristen" i största allmänhet som Biskop Kallistos kan tolkas.

**Antidoron*. I en handbok för blivande präster, tryckt i S:t Petersburg strax före ryska revolutionen, står att läsa att antidoron skall ges endast till ortodoxt kristna som har fastat från all sorts mat och dryck sedan midnatt dagen före (citerad i "The Shepherd", Vol.16 No 9 1996, s.16-

17). Antidoron, som distribueras efter den Gudomliga liturgin, skall alltså inte ges till icke-ortodoxa, men inte heller till de ortodoxa som slarvat med fastan och ätit frukost. Denna praxis kände Biskop Kallistos som lekman i den Ryska Utlandskyrkan 1963. År 2000 läser vi istället: "I de flesta ortodoxa församlingar tillåts - för att inte säga uppmuntras - de icke-ortodoxa som varit närvarande vid liturgin att ta emot antidoron som ett uttryck för kristen gemenskap och kärlek" (s.292, 2000).

**Kyrkliga ämbeten.* Det är intressant att notera att Biskop Kallistos i upplaga 2000 har tillfogat 2 sidor om kvinnor kan vigas till prästämbetet. Det är dock anmärkningsvärt att han som biskop och ansvarig för Guds folk lämnar en ortodox trosbekännare mer förvirrad än om han inte läst dessa sidor, när han skulle kunnat hänvisa till den pan-ortodoxa konsultationen som ägde rum för 10 år sedan och som klart uttalade sig i denna fråga.

**Moraliska frågor.* Som en produkt av den moderna tidsandan har Biskop Kallistos infogat ett stycke om homosexualitet. Han kommenterar att den Ortodoxa kyrkan inte kan godkänna umgänge mellan personer av samma kön och rekommenderar att kyrkan bör "förfara med ytterlig taktfullhet... och visa stort medlidande" (s.299, 2000). Han undviker dock att citera kanon i denna fråga, säkert för att inte uppröra någon. Det kan ju störa den ekumeniska dialogen hans jurisdiktion är inblandad i. I stället berättar han en rörande historia om Abba Bessarion och en syndare, som av prästen drivits ut ur kyrkan. Abban reste sig då och gick ut med honom och sade: "Jag är också en syndare". Det finns dock givetvis inget belägg för att syndaren och ökenfadern var homosexuell. Citatet blir därmed obegripligt. Vad menar Biskop Kallistos? Att vi som ortodox kristna skall gå med i Pridefestivalens marsch för att visa vår sympati med homosexuella?

**Fastereglerna.* Biskop Kallistos kommenterar att "det i dagens läge inte längre är möjligt att exakt följa de traditionella [faste-]reglerna... därför beviljas vissa dispenser" (s.305, 2000). Men är det inte precis tvärt om, i dagens läge och i vår tid, har det aldrig varit lättare att fasta från kött och mjölkprodukter. Det finns ju t.o.m. en veganrörelse, som det är populärt att tillhöra. Tänk istället hur svårt det måste ha varit att fasta under Stora fastans begynnelse i Sibirien under medeltid, då det inte fanns färsk grönsaker på marknaden från soliga breddgrader och "mjölk" och "ost" gjord på soja.

**Kalenderfrågan.* I 1963 års utgåva skriver Biskop Kallistos att en "interortodox kongress" (med citationstecken) sammankallades 1923, som beslöt att göra en omarbetning av den julianska kalendern (som är 13 dagar efter den s.k. gregorianska, civila, kalendern). Han betonar att kongressen aldrig var *interortodox* då så få var närvarande (4 av 11 autokefala kyrkor). I 2000 utgåvan är citationstecknen borta kring *interortodox* och han kommenterar att kongressen "besöktes av några, fast långt ifrån alla av de ortodoxa kyrkorna" (s.306, 2000). Biskop Kallistos tiger vidare om det faktum att t.o.m. tre synoder, som med rätta kan kallas "interortodoxa kongresser", har fördömt bruket av den gregorianska kalendern för att kalkylera kyrkliga högtider (1586, 1587 och 1593).

**Kyrkornas världsråd.* I kapitlet om de kristnas återförening citerar Biskop Kallistos ur den Gudomliga liturgins begynnelse: "Om hela världens fred... och om allas enhet" (s.326, 2000) och menar att detta pekar på en förpliktelse att söka enhet med andra kristna samfund. Detta citat

används ofta i ekumeniska sammanhang. Vi återfinner samma argument i Fader Ignatius Eks bok "Ortodox kristen tro i Sverige" (s.70, Uppsala 1999), en i övrigt välmenande men kompendieliknande och bristfällig bok. Emellertid har förbönen inte denna innebörd vilket blir uppenbart om man läser hela bönen och sätter den i gudstjänstens kontext. Förbönen lyder: "Om hela världen fred, om Guds heliga kyrkors väl och om allas enhet". Enheten som det handlar om är inom den Ortodoxa kyrkan, vilket blir uppenbart i senare tysta böner: "återför de förförda och återföre dem med Din heliga, allmänneliga och apostoliska kyrka.. gör att schismer i Kyrkan upphör [och] nedlägg snarligen med Din Helige Andes kraft heresiers uppdykande". "Om allas enhet" handlar således inte om ekumenik, utan är en vädjan till Gud om en återförening av schismatiker, heretiker och andra avfallingar inom den Ortodoxa kyrkan före en synods ställningstagande till dem.

Sammanfattning

Vad kan man då säga om denna bok? Tyvärr skulle vi ha kunnat fortsätta med cirka 10 punkter till för att klargöra eller kommentera ståndpunkter som Biskop Kallistos gör som kan tolkas missvisande eller är kontroversiella. Detta gör att det är svårt att rekommendera boken helhjärtat utan en kommentar.

Tyvärr får en sådan här bok mycket stor genomslagskraft, speciellt i Sverige. Någon heltäckande bok om den Ortodoxa kyrkan har inte getts ut i Sverige sedan 1973 då Fader Kristoffer Klasson utkom med boken "Den Ortodoxa kyrkan", som tyvärr också har stora brister. Sådana här böcker blir oftast betraktade som uppslagsverk och läsaren har svårt att inta en kritisk hållning, då de saknar kunskap. Det är säkert därför så få reagerar när de läser Biskop Kallistos' bok. Alltså, läs boken med viss försiktighet och minns den gradvisa förvandlingen från hög till duva. Det gläder oss slutligen att Biskop Kallistos ändå har kvar sin uppskattning för oss "hökar", som jag själv, enligt hans definition, antagligen tillhör. Han skriver att vi "med kärleksfull trohet bevarat [den Ortodoxa kyrkans] asketiska, monastiska och liturgiska traditioner och [att] denna traditionella andlighet är något som den västerländska ortodoxin har stort behov av" (s.182, 2000).